

من رئيس التحرير/ Editörden/Editorial

İbrahim HATİBOĞLU, İkinci Yayın Yılına Girerken

مقالات/ Makaleler/Articles

Seyit AVCI, Süflerin Hadis Tesbit Ölçüleri: İsmâil Hakkı Bursavî Üzerine Bir İnceleme/
Sufis' Criteria of Determining the Soundness of Hadîth: A Study on Ismail Hakki Bursawi

Recep ŞENTÜRK, Social and Literary Structure of Isnad: A Historical Perspective/
İsnadın İçtimâî ve Edebi Yapısı: Tarihi Bir Yaklaşım

Mehmet EFENDİOĞLU, Hâlid b. Velîd'e Yönelik Tenkitlerin Mahiyeti Üzerine/
On the Nature of the Critiques levelled at Khâlid b. al-Waleed

Halil İbrahim KUTLAY, 'إختلاف أمي رحمة'،
'Ümmetimin İhtilâfı Rahmettir' Sözü Üzerine Bazı Mülâhazalar

ترجمة/ Tercüme/Translation

David S. POWERS, İslâm'ın İlk Döneminde Vasiyetler/
On Bequests in Early Islam (Çev. Halit ÖZKAN)

ملاحظات دراسية/ Araştırma Notları/Review Articles

Osman GÜNER, Ricâl Tenkidi Sisteminin Temel Karakteristiği ve Aktüel Değeri
Hayati YILMAZ, İnternette Rihle

حوار/ Mülâkât/Interview

Zekeriya GÜLER, Muhammed Hamîdullah'ın Kişiliği ve Araştırmaları Üzerine
Ali Osman Koçkuzu İle

Muhammed Hamîdullah'ın Kişiliği ve Araştırmaları Üzeri- ne Ali Osman Koçkuzu İle

Zekeriya GÜLER, Prof. Dr.*

GÜLER: Sayın hocam, 17 Aralık 2002'de ukbâya irtihâl eden Prof. Dr. Muhammed Hamîdullah öğrencileri ve sevenleri tarafından sözlü ve yazılı olarak tanıtılmaya çalışıldı, rahmetle anıldı. Bazı dergiler onu müstakil kapak ve dosya konusu yaptı. Sizin her münasebetle kendisini hürmet, minnet ve şükranla yâd ettiğiniz Muhammed Hamîdullah'a dair önemli tespit ve değerlendirmelerinizin olduğunu biliyoruz. Ancak izin verirseniz, onun Türkiye ve Türk milleti hakkındaki hissiyatını *İslâm Peygamberi* (Önsöz, s. XV) adlı eserinden nakletmek geçti içimden. Şöyle diyor:

"Pek aziz saydığım Türkiye'ye ve Türk milletine karşı pek az kimse tarafından bilinen özel bir hissiyatım vardır: İlk defa Türkiye'ye 1932 yılında geldim. Mekke, Medine, Beyrut, Şam ve Kahire kütüphanelerinde ilmî çalışmalarımı müteakip, Almanya'nın Bonn şehrine ve oradan da Sorbonn Üniversitesi'ne (Paris) gitmek maksadıyla yol üzerinde İstanbul'a uğramıştım. Daha önce Medine-i Münevvere'de iken içinde çalıştığım Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey Kütüphanesi, Türklerin kitaba karşı duydukları büyük tutku ve zevk hakkında bende büyük bir tesir husûle getirmiştir. İstanbul ise sahip olduğu kütüphane zenginlikleri ve ilmî muhitlerde tanıyabildiğim faziletli âlimlerin yüksek seviyeleri ile gönlümü son derece heyecanlandırmıştır..."

Muhammed Hamîdullah üstadımız ile nerede ve nasıl karşılaştınız, ilk karşılaşma sizde nasıl bir izlenim ve etki bıraktı? Bu soruya vereceğiniz cevabın *Hadis Tetkikleri Dergisi* okurları için mutluluk ve heyecan kaynağı olacağı muhakkak; buyurun efendim.

KOÇKUZU: Merhum Prof. Dr. Muhammed Hamîdullah Bey'i, İstanbul'da 1959-1960 öğretim yılında, İÜ Edebiyat Fakültesi'nde, tarih bölümü öğrenci-

* SÜ İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Başkanı, zgüler59@hotmail.com

lerine verdiği salı ve cuma derslerinde tanıdım. Demek ki ellili yaşlarının başında oldukları dönemdi. Naklettiğiniz hissiyat ifadelerinde olduğu gibi, onun Türkiye ve Türk milletine olan sevgi, hürmet-ve şükranına hep şahit olmuşumdur. Millet ve ümmet olarak onun ilim ve irfan hayatından çok istifade ettik, ruhu şâd olsun. Bizim dilimizde isimleri "Muhammed Hamîdullah Bey veya sadece Hamîdullah Bey" olarak yer etmiş. Daha sonraki yıllarda onu Hamîdullah Hoca olarak ananları gördüm. Onlar da öyle alışmışlar. Hamîdullah Beyin derslerine bizler Yüksek İslâm Enstitüsü Müdürlüğü'nden izin alarak giriyorduk. Yatılı öğrenci idik. Özellikle bahar günleri, bizim okulun dış kapılarının kapandığı saatte Laleli'de derste oluyorduk. Bu yüzden ya azar işitmek ya da izin almak gerekmekteydi. Çünkü bu dersleri dinlememiz istenmemekteydi. Fakat bu zat bizde değişik bir etki bırakmıştı. Ben kendi adımı sunu söyleyebilirim:

Hayatımda bana ve benim ruh halime müthiş etkisi olan birkaç kişiden biri Muhammed Hamîdullah Bey olmuştur. Bunun sebeplerini bilememekteyim. O tarihlerde memleketimizden ayrılmış, gurbete çıkmıştık. Aile şartlarımız böyle bir tahsile ve Konya'dan ayrılmaya elvermemekteydi. Resmî, maaşlı imam-hatip idik. Ailemize bu maaşla yardım ediyorduk. İstifa ederek yatılı öğrenci olduk, birçok yönden kolumuz kanadımız kırık. Ama bu zatı gördük, ilk önce yüzü, gözleri, sakalı, bıyığı, tatlı beti benzi, nahîf vücudu ve yüksek müslüman ahlâkı bizi mest etti. O kadar alçak gönüllü idi ki. Bizim gibi öğrenci olan Hayreddin Karaman ağabeyle odasına birkaç defa girdiğimizi hatırlarım. Siyah deri koltukları bize veriyor, kendileri ahşap taburede oturuyorlardı. Bu duruma biz yerlere geçerek katlanıyorduk. Israrımız da para etmemekteydi. İlmi, ahlâkı, insanlığı, sade giyim-kuşamı... hulâsa, tespit ve zaptından âciz kalacağımız her hali bizde etkili idi. Beyazıt Camii'nde namaz kılışını dakikalarca seyrettiğimi hatırlarım. Sonra Divan yolundaki oteline gidinceye kadar, siyah, kahverengi veya kurşunî güzel kalpaklarının, onların başlarında duruşunu hayran hayran seyrettiğimi hatırlarım.

Hocanın giyim kuşamı, belki de isteği dışında bizim giydiklerimiz gibi idi. Konya'da hanımların giydikleri iki yanları lastikli, parçalı mest tabir edilen tabanı kösele bir mest ve onun üstüne de kışlık bir lastik ayakkabı giyerlerdi. Yaz günlerinde de o mestle görürdük. Pantolonlarının paçası ayak bileklerinde duracak derecede idi. Ama o serpuşları/kalpakları onu bizlerden ayıran fârik vasıfları idi. Kahverengi, siyah ve kurşunî renkleri hep hatırlamaktayım.

GÜLER: Muhammed Hamîdullah ismi sizde nasıl bir hayat tarzını çağrıştırıyor, onun dünya görüşü, günlük yaşayış şekli, beşerî ve içtimâî münasebetleri hakkında neler söylenebilir?

KOÇKUZU: Muhammed Hamîdullah Bey eskilerin kokusunu bize sunan, sahâbeyi, bütün rabbânî âlimleri hatırlatan bir mümin. Belki benzerinin az

bulunuşundan ve ahlâkının bizlere benzememesinden, o, **garîb bir yolcu** teşbihini akla getirebilir. Zâhid bir kişi ama her saatini Allah rızası uğrunda sarf eden bir zat. Bir bayram günü ziyaretine gittiğimizde, kaldığı otelin kapısının önünde resmî, gayri resmî, ulusal ve uluslararası, sade-önemli birçok insan beklediğini gördük. Otel yetkilileri kendilerinin Köprülü Kütüphanesi'nde çalışmakta olduğunu söyleyerek özür beyan ettiler. Kütüphane görevlilerinden ricada bulunmuş, onlar da tatil gününde gelip ona hizmet için kütüphaneyi açmışlar, hoca orada çalışmada. Bazı ziyaretçiler öğle tatilini bekledi, kimileri not bıraktı, bizim gibi öğrenciler de görüşmeden mekteplerine dönüp gittiler. İşte bu onun dünya görüşü, hizmet anlayışı, dünyayı değerlendirişi ve kendisini tanıtan her şeyi.

Hamîdullah Bey'in Hindistan'da, İstanbul'da ve Paris'te geçen hayatını yakından bilmemekteyim. Günlük yaşayış şekli hakkında da çok teferruatlı bilgi sahibi olamadım. Ama Avrupa'ya gidenler kendisini Paris Camii'nde gördüklerini anlatırlar. Bu demektir ki, oradaki müslüman cemaat ile birlikte oluyordu. Namaz sonu onlarla oturup sohbet eder miydi veya günlük çalışmalarında, dostları ile nasıl görüşürdü ben bunları bilmiyorum.

GÜLER: Efendim ben de Şubat 1996'da Paris'te Muhammed Hamîdullah Hoca'yı ziyaret etmek istemiştım. Hocanın hastanede yoğun bakım ünitesinde yattığı ve görüşmenin yasak olduğu söylenince kendileriyle müşerref olma imkânı bulamamıştım. Ancak hocanın nefes alıp verdiği, ilmî çalışmalarını yaptığı ve istirahat ettiği mütevazı evini (son kattaki tek odalı evi için belki "hücre-i saâdet" deyimi daha uygun düşer), dünyanın dört bir yanından gelen mektup, dergi ve kitaplarla dolu posta kutusunu gördüm. Komşusu olan yaşlı bir Fransız hanımefendinin "Muhammed Hamîdullah her bakımdan yüce bir insan" şeklindeki hürmet ifadesine de şahit oldum. Çok sayıda Batılı ilim adamının Muhammed Hamîdullah'ın engin tecrübesinden, mükemmel ve müstakim şahsiyetinden etkilendiğini, onun ilim ve hikmet sohbetleri vasıtasıyla farklı milletlerden birçok insanın hidayete erdiğini ve cuma saatlerinde Paris Camii'nde onun, "Bugün şu kadar insan daha kardeşimiz oldu el-hamdülillâh!" diyerek coşkulu bir bayram havası yaşadığını nakledenlerle karşılaştım.

KOÇKUZU: Şüphesiz kendisini yakından tanıyanların olduğu bir gerçek. Camide beraber olan, evine davet eden, birlikte yemek yiyen, hatta nikâhlarını kıydığı kişilerin verdiği değerli bilgileri okuduk. Buradan anlaşılıyor ki hocayla yakinen görüşmüş olanlar, onun günlük yaşayışı hakkında bize yeri geldikçe daha çok fazla bilgi lutfedeceklerdir. Okuduğum bir yazıda onun farklı fikirlerinden söz ediliyordu, fakat verdiği örnekler de eksik olduğu için yazarın kastı da anlaşılmadı. Hocayla yakınlığı olanların zihinlerinde sakladıkları bilgileri birilerinin toplamalı gerektiğini düşünüyorum. Bu şu demektir:

Bizler nasıl eski İslâm âlimlerini, bir doktora veya yüksek lisans çalışmasında inceliyorsak, bu işe aşık olan birisi de meselâ hukukta, meselâ sîret ve İslâm tarihinde Muhammed Hamîdullah Bey'i çalışmalıdır. Bu araştırmacıya iyi imkânlar sunulmalı, Hindistan'ı, Avrupa'yı ve İstanbul ile Erzurum'u gezip hocaya ait izleri sürmelidir. İşte böyle bir çalışma bir dereceye kadar bize onu tanıtır. Çünkü onu en az görenlerden birisi olarak benim hatırıma o kadar çok olay geliyor ki, bunları birileri dinlese veya biz yazsak, birileri de bunlardan ilmî sonuçlara varsa hoca az çok tanınmış olur.

Bana öyle geliyor ki zamanı çok iyi kullanırdı hazret. Bu bizim anlayışımıza ters bir durumdur. Halbuki onların vakitleri çok iyi değerlendirilme durumundadır. Birileri anlatmıştı: Ebü'l-Hasen en-Nedvî İstanbul'a gelmiş. Onu gezdirenler var. Hoca devamlı Kur'an-ı Kerim okumakta içinden, dudakları hareket etmekte. Çocuklar bir şeyler soracaklar, fakat rahatsız etmek istememekteler. Rahmetli bunun farkına varmış ve gençlere şöyle demiş:

"Ben sizin emrinize hazırım. Sorarsanız cevap veririm, konuş dersiniz konuşurum. Ama konuşma olmayınca ben içimden Kur'an-ı Azîm'i okurum. Siz bana bakmayın, çekinmeyin, konuşmamı istediğinizde lutfen haber verin".

Bu olayı tahlil herkesin kendine düşer. Belki bize göre, o gezme sırasında o zat bize uymalı, devamlı konuşmalı... Halbuki onların yetiştirme tarzları farklıdır.

GÜLER: Muhammed Hamîdullah Bey'in yetiştirme tarzı, onun tahsil ettiği ilim, sahip olduğu dil yeteneği ve hukuk mantığı, Kur'an, hadis ve siyer ilimlerine hizmeti hakkında mülâhazalarınız merak konusu hocam.

KOÇKUZU: Hamîdullah Bey dünyanın özellikleri açısından çok az bulunur bir bölgesinde, yine az bulunur seçkin bir aile ortamında dünyaya geldi. Babası, dayıları, akrabalarının pek çoğu üst düzeyde İslâm âlimi idiler. Muhitte dört beş dil zorunlu olarak kullanılırdı. Hint idaresi altında da olsa Haydarâbâd-Dekken eğitim ve öğretim hürriyetlerinin, mükemmelliğinin Pakistan'dan çok üst seviyede olduğu bir yerd. Verilen bilgilere göre bu bereketli hayat 1947'de İngilizler'in o güzelim ilim kurumlarını talan edip, fesat karıştırıp, maddî vücutlarıyla ülkeden gitmelerine kadar devam etmiş, ondan sonra da eski şaşaa ve debdebesini bir daha bulamamıştır.

Hamîdullah Bey'in dil yeteneği ve hukuk mantığı sözlerinize ben şunu kastettiğinizi anlamaktayım: Hoca pek çok dil bilmektedir ve iyi bir hukuk âlimidir. Bunun aksini söyleyenler de olabilir. Benim görüşüme göre bölgenin mecburi olarak öğrettiği diller dışında Hamîdullah Bey, hayatının büyük bir bölümünü geçirdiği Batı'dan da birçok dil öğrenme durumunda olmuştur. Ona göre bunların hepsi kulluk ve vazife için birer araçtır. Hiçbirimizin aklına gelmeyen bir hizmeti var: Fâtiha'yı dünya dillerinde, dünya insanına ulaştırarak/yayımlayarak İslâm'ı tebliğ etmek. Kur'an-ı Kerim'i mümkün olduğu

ölçüde bütün dünya dillerinde yayımlamak, tanıtmak. *Sahîfe-i Hemmâm İbn Münebbih* veya *İslâm Peygamberi* gibi efendimizin hayatı ile ilgili yayınları da keza, dünya insanlığına Resûl-i Ekrem'i tanıtarak tebliğ görevini yerine getirmek. Kur'an'ın bize yüklediği, dünyaya örnek bir mümin olarak kendini arzetmek, iyi işler yaparak, İslâm'ı onlara ulaştırmak. Siyer ilmine hizmetlerini de bu gözle görmekteyim. Diyebilirim ki hizmet neyi gerektirmiş ise onu önce mükemmel şekilde öğrenmiş, yayın suretiyle de öğretme görevini yerine getirerek kulluğunun gereğini ifada en üst mertebeye ulaşmıştır.

Çok üst seviyede ve mükemmel bir eğitim ve öğretim gördüğünü hayat hikâyesinden öğrenmekteyiz. Üniversiteyi bitirip, İslâm devletler hukuku ana bilim dalında doktora çalışmasına başladığı anda, en az beş veya yedi yıllık bir lisan hamulesi ve iyi yetişmiş bir genç âlim hüviyeti bulunuyordu. Kendilerine Menâzır Ahsen Geylânî adlı profesör yanında bir de fakih hoca danışman olarak tayin olunmuşlardı. Genç yaşta Hicaz'a ve Haremeyn'e gitmiş ve orada değerli çalışmalarda bulunmuş, bunları yayımlamıştır. Efendimizin sîret ve tarihine olan şahsî merakı, zaman zaman onun bir İslâm tarihçisi olarak tanıtılmasına sebep olmuştur. Kendilerinden dinlediğim bir olayı anlatmak isterim:

GÜLER: Lutfen efendim. Galiba bu mülakatı anlamlı kılacak unsurlardan biri de bizzat dinlediğiniz özgün hatıralar veya yaşadığınız özel vak'alar olmalıdır.

KOÇKUZU: Evet 1930'lu yıllar. Hamîdullah Bey Tâif'e gitmek istemiş. O zamanlar Tâif Hicaz devletinin askerî bölgesi imiş. İzin yazısı almış fakat aylar geçmiş haber yok. Bir hemşehrisi: "İzin bekleme, git orada çalışmanı yap, engel olmazlar!" tavsiyesinde bulununca hoca rahmetli Tâif yolunu tutmuş. Çok ibtidai şartlarda araştırmalar yapmış, aylarca kalmış, işini görmüş, Mekke veya Medine'deki yerine dönmüş. Evine postadan gelmiş bir mektupta şu ifade yer almaktaymış: "Tâif askerî bölgedir, oraya gitmeniz için maalesef izin verilmemektedir!"

Onu görmemiş olanların, okudukları anda sanki birer menkbe imiş gibi değerlendirebilecekleri pek çok bilgi var ki, bunlar onun tahsil hayatı hakkında bize tam ve doğru bilgi verecek durumda değildir. Hint alt kıtasının özellikle son iki yüz sene içinde kazandığı ilmî kimlik, kurumlar, öğretim, te'lif edilen eserler, neşredilen kitaplar, ortaya konan mezun profili... gibi pek çok yönden iyice bilinirse ancak o zaman hocanın ilmî kimliği ve tahsil mükemmelliği ortaya çıkacaktır.

Türkiye 1950'li yıllardan bu yana, bölge ile RCD (Türkiye, İran, Pakistan arasında kalkınma için bölgesel işbirliği teşkilâtı) gibi anlaşmalar da dahil pek çok girişimde bulunmuş, ama 'İslâm ve müslüman bir millet söz konusu olduğu için' atılımlar, bir arpa boyu ileri gidememiştir. Yüzlerce bölgeyi iyi

tanıyan ilim adamımız ve siyasetçimiz, ekonomistimiz olabilirdi ama olmadı. Hâlâ birbirimizi tanımamaktayız.

Hoca ile yaşadığım özel vak'alardan birisi şudur: Öğrenci iken "Falan zât nasıldır, falan hadis sahih midir?" gibi hazır bilgiler bekler, birçok kişiyi rahatsız ederdik. Bir seferinde, konferansı bitmiş, odasına gelmekte olan yorgun hocaya "Efendim, Cemâleddin Efgânî ve Muhammed Abdüh nasıl zâtlardır, eserlerine güvenilebilir mi?" dedim. Tatlı tatlı gülümsedi, yüzünde bir soru tavrı belirdi ve şunu söyledi: "ليسوا بأنباء، في آثارهم معارف كثيرة" (Peygamber değiller, kitaplarında pek çok bilgi var, maârif mevcut)". Şimdi hatırlar ve utanırım, ne desin başka?

İşte bu olay, onların tavrını ve tarzını değerlendirmemize vesile olabilirse hatıralar görevlerini yapmış sayılırlar. Bir yıl sonu dersinde not tuttuğumuz defteri imzalamaları için kendilerine sundum, Dr. Salih Tuğ'a döndü ve "Tuttuğu notların doğruluğunu bize tasdik ettirmek mi istiyor?" tarzında latife yaptı ve güldüler. Ben de öyle bir niyetimin olmadığını söyledim. O hoş yazılarıyla "وقفنا الله وإياكم لما يحب ويرضاه" (Allah bizleri ve sizleri, sevdiği ve râzı olduğu şeyler hususunda muvaffak kılsın) cümlesini yazdılar. Ne güzel dua ve dilek: Allah bizi de sizi de sevdiği ve râzı olduğu şeylere nail kılsın, ulaştırsın tevfiik versin. Bundan iyi dilek olur mu? Hakkın sevdiği ve hoşnut olduğu: amel, bilgi, kulluk... ne istersen: olumlu ve iki sıfatı hâiz.

GÜLER: Muhammed Hamîdullah'ın hayatı onun nazarı mânada sadece ilmî araştırmalarla yetinmediği, ilminin icabını her şart ve ortamda hayata geçirme iradesini gösterdiği, ortaya çıkan şer ve ifsat hareketini düzeltme teşebbüsünde bulunan bir ıslahatçı ve cihanşümûl örnek bir davetçi olduğu izlenimini veriyor. Nitekim Paris'te bulunduğu sırada, 1947 yılında ana yurdu olan Haydarâbâd Nizamlığı topraklarının Hindistan Devleti tarafında işgal edilmesine isyan ettiği, yazılı ve sözlü olarak bu olayı protesto ettiği için Hint hükümetince pasaportunu iptal ederek onun Hindistan'a girmesinin yasaklandığı biliniyor. Bu çerçevede neler söylenebilir hocam?

KOÇKUZU: İfade ettiğiniz husus doğrudur. Yalnız hocanın hizmet ve icraatlarını aksettirme açısından eksiktir. Çünkü Haydarâbâd'daki Osmaniye Üniversitesi ve orada gerçekleştirilen hizmetler söz konusu olduğu zaman, birçok yerde İngilizlerin yaptığı tahribat dile getirilmektedir. Sırf bu noktadan bile varılan acı sonucun eskiyi hiçbir zaman geri getiremeyecek büyüklükte olduğu ortaya çıkmaktadır. Bir ülkenin işgali ne anlama gelir? Bunu ancak yaşayanlar bilmektedir. Hele üstelik bu işgal hareketi yüzyıllarca sürmüşse, nesiller işgal içinde doğup hayata veda etmişse kendini bilen her müslüman âlim de bu kötülüğün ortadan kaldırılması için hareket edecektir. Bu çok tabiidir. Hatta bu tavır koyuş ve mücadele ömür boyu vatanına dönememe gibi bir netice de verse, hoca gibi yüksek ruh seviyesinde değerler için çekilme-

ye değer bir çiledir. Allah kimseye vermesin, bu dayanılamayacak bir ayrılıktır. Vatanından ve sevdiklerinden ayrı bir ömür sürmek. Bu, rahmetli profesör üstadımız Muhammed Tayyib Okıç Bey'in de kaderi olmuştur.

Bir olay bize Hamîdullah Bey'in, sözünü ettiğiniz yönünü tanıtma noktasında görev yapabilir. 1963 yılı mayıs sonlarında bir dersinden sonra ağabeyim Hayreddin Karaman ile hocanın odasına gittik ve mezun olmak üzere olduğumuzu belirttik, tavsiyelerini istirham ettik. Bize dedi ki:

"Ben de vaktiyle mezun olurken sizin gibi bir hocamıza gidip aynı dilekte bulunmuştum. Hoca isim de verdi. O zât bize dedi ki: "Ne olacaksınız onun en iyisi olmaya bakın. Hatta hırsız bile olacaksınız vasıflı ve üstün yetenekli ve iyi yetişmiş olun. Zira bizim İngiliz gizli servislerinden bilgi çalacak hırsıza da ihtiyacımız vardır". Rahmetli hocasından naklederek bize ne olacaksak, onun en iyisi olmamız gerektiğini ifade buyurdular.

O tarihten bu yana bizler de, kendimiz olamamışsak da, mezunlarımıza ne olursa olsunlar, onun en iyisi olmaları gerektiğini hocanın ağzından naklettik. Böylece onun bu yüce tavsiye ve tebliğleri, kırk yılı aşkın bir süreden beri tarafımızdan bütün mezunlara söylendi, kendilerine bu vesile ile rahmet dilendi.

GÜLER: "Fazlurrahman bir mütefekkir. Muhammed Hamîdullah ise hem âlim hem mütefekkir!" tarzında bir mukayese yapılır. Bu konuda düşüncelerinizi dile getirirseniz. Bunun köklü ilim geleneği ve ciddi altyapı üzerine oturan bir görüşün, hakikatin tespitinde mücerret tefekküre nisbetle daha sağlam bir yol olması gerektiği anlayışını beraberinde getirdiği söylenebilir mi?

KOÇKUZU: Fazlurrahman Bey'i Türkiye'ye tanıtan ve onun etrafında kendilerince bir hizmet birimi oluşturma gayreti içinde olan zümre birkaç tür olarak görülmektedir. İçlerinde Risâle-i Nur çizgisine sahip olduğunu götserenler bulunduğu gibi, dinimize ve Kur'an-ı Kerim'e normal bir müslümandan farklı bakanlar da vardır. Onların bu çeşitliliği, değişik Fazlurrahman modelleri çıkarmıştır. Ben Konya'da birkaç saat görüştüm rahmetli Fazlurrahman Bey'le. Özel olarak da yarım saat konuştum. Benimle Farsça konuştu, hatta sağdan soldan serzenişler de oldu. Hocayı Hüseyin Atay Bey Konya'ya getirmişti. Öğretim elemanlarıyla konuştu, camide öğrencilerle görüştü. Görüşme esnasında radikal çizgide olan bazı öğrencilerin hocaya itirazları oldu. Benim hatırımda kalan şu idi:

Fazlurrahman Bey, Kur'an ve sünnetten kıymet hükümleri çıkarmalı, onları toplumumuzun problemleri ve çözümleri için kullanmalıyız. Ben kendisini iyi bir müslüman olarak gördüm. Hatta şehrin beş on kilometre kadar dışına kadar da uğurlayanlardan biri idim. Sonra bir baktık ki, Fazlurrahman meğer

ne imiş! Herkes onu kendi hedef ve emellerine hizmet için bir dönem kullanmaya gayret etti.

Hamîdullah Bey'in tahsili daha farklı zannedirim. Fazlurrahman Bey, İslâm felsefesinin, daha çok Şii kanadı üzerinde durmuş, sahip olduğu Ehl-i sünnet inanç ve telâkkisi ile Şii öğretisi ve anlayış arasında mukayeseli bilgiler vermiş, sonra da Avrupa ve Amerika faktörleriyle dinimizi anlamaya ve anlatmaya gayret etmiş. İyi niyetli olduğu şüphesiz. Biz kendi hesabımıza şunu da bilmekteyiz: Hint alt kıtası nasıl bir toplumdur? İngiltere gelmeden önce oradaki diğer din mensuplarıyla müslümanların ahenkleri nasıldı? Sonra ne oldu? Hint alt kıtasında yaşayan insanların müslümanlığı nicedir? Oralarda ne nasıl algılanır, farklılıklar nelerdir? Bütün bunlarla birlikte bu iki hocayı anlamaya gayret gerekir. Fazlurrahman Bey'in Pakistan'da yaptıklarını ancak, Pakistan'ı iyi tanıdıktan sonra değerlendirebiliriz. Halbuki bizim değerlendirmelerimizde Fazlurrahman Bey, bir bölümümüze göre İzmirli, bir bölümümüze göre Erzurumlu, diğer bir bölümümüze göre Balkanlı, bir başka gruba göre de Mardinli'dir. Değerlendirmeler öyle yapılır. Herkesin işi bittikten sonra, dikkat ederseniz Fazlurrahman Bey de piyasadan yavaş yavaş çekildi. Bütün bunlar bir tarafa her iki zatın da mütefekkir yanı vardır. Hamîdullah Bey'de ruhânî hayat ve sülûk biraz daha -bizim bilgilerimize göre- ağır basmaktadır. Fazlurrahman Bey'in de ibadetlerini yaptığını bilmekteyim. Elbette sorunuzun ikinci şıkkı öyledir. Yani İslâm sadece ilimden ibaret değildir. Yalnız tefekkürden de ibaret değildir. İşin kulluk yönü daha ağırdır. Toplum ve ferdin doğruya yönelmesinde de bu özellik en etkili yoldur.

GÜLER: Bu arada Muhammed Hamîdullah'ın oryantalizm ve oryantalistler hakkındaki değerlendirmesine işaret etmeniz zannedirim faydalı olur hocam.

KOÇKUZU: Bunları pek bilmemekteyim. Ama kitaplarında şarkşinaslar yanında, özellikle Hint ve Çin dinlerini uğraş alanı seçen âlimlerle de tanıştığını belirten atıflar var. Ayrıca yaşı gereği, geçen asrın başlarında orta yaşlarının üzerinde olan birçok şarkiyatçının derslerine katıldığı veya onlarla tanıştığı bilinmektedir. Benim inancıma göre Hamîdullah Bey dünya çapında İslâm ile ilgilenen bütün şarkiyatçıları tanımaktaydı. Onların eserlerini biliyordu ve hatalarına da işaret ediyordu. Bir müsteşrikin derslerine devam ederlermiş. Birisi ona, "bu zâtın dersleri sizin yararlanacağınız türün çok altındadır, niye devam edersiniz? deyince hoca, "Pek çok hataları oluyor, dinleyenlerin yanılmaması için burada derse katılıp, gerektiğinde söz alıp doğruyu anlatmaya çalışıyorum" buyurmuşlar.

GÜLER: İmam Ebû Hanîfe ile İmam Şâfi'ye, "İlimlerini hayata geçiren ulemâ ve fukaha şayet evliyaullah değil ise, yeryüzünde Allah'ın hiçbir veli kulu yoktur!" tarzında bir söz nisbet edilir. Sahip olduğu ilim ve aldığı

mânevî (tasavvufî-ahlâkî) terbiye itibariyle Muhammed Hamîdullah gibi bir âlim bu çerçevede mütalaa edilebilir mi?

KOÇKUZU: Benim inancım hocanın böyle bir zât olduğu şeklindedir. Muhammed Hamîdullah Bey'in ahlâkî terbiye yolunda hem Hz. Ebû Bekir'e hem Hz. Ali'ye nisbet edilen iki ana yolun her ikisinden de sülûk, terbiye gördüğünü işittim. Memleketlerinde her yoldan da kendisine sahip çıkan büyükler olmuş ve her iki yoldan da ona görevler verilmiştir. İlim adamı olarak aklı ön planda tutar, diğer İslâm büyükleri gibi, özellikle sonraki dönemlerde tasavvuf adını alan müesseselerden derslerinde hiç söz etmezdi. Diyebiliriz ki hukuk âlimi olarak nasıl belirli ölçülerin adamı ise siyerle ve efendimizin ruhânî hayatı ve ahlâkı ile meşgul oluşu da ona belirli bir gönül dünyası lutfetmişti. İnşallah bizim hüsn-i zannımız bu merkezdedir. Ebû Hanîfe veya Şâfiî sağ olsaydı, ona bu ölçüde bir kişi olarak kendisini gördüğümüzü ifade etseydik kabul buyurmazlardı. Ama bize göre bu ölçü Ebû Hanîfe veya Şâfiî için doğru olmazsa, kim için doğru olabilir? Fakat kendi dönemlerinde onlar çok daha mükemmel büyükleri gördükleri için onların ölçüleri/hizmetleri o derece yüksek idi.

GÜLER: Hocam, Muhammed Hamîdullah'ın tesir ve nüfuz sahasını genişleten, onu dünya çapında çok yönlü İslâm âlimi sıfatıyla tanıtan, akrabaları olan diğer ilim ve tefekkür adamlarından farklı kılan unsurlar neler olmaktadır?

Müsamahanızı istirham ederek, bizzat yaşadığım bir tecrübeyi bu vesileyle dile getirmek istiyorum: 2000-2001 öğretim yılında Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi'nde lisans ve yüksek lisans programına konulan din tarihi dersinde, Muhammed Hamîdullah'ın Azerbaycan Türkçe'si ile neşredilen *İslâm'a Giriş*'i tarafımdan ders kitabı olarak takip edilmişti. Yaptığım görüşme ve anket çalışmalarında, "Biz böyle bir kitabı ilk defa okuduk. İslâm dininin içti mâi, iktisadî, siyasî, hukukî ve ahlâkî sisteme dair bir dünya tasavvurunun olduğunu doğrusu bilmiyorduk. Bu kitap ufku-muzu açtı ve bizde muazzam bir inkılap meydana getirdi" diyerek heyecanını dile getiren, sağlam bir iman ve tefekküre kavuştuğunu söyleyen öğrencileri hiç unutamıyorum. Sanıyorum bu hususta sizin müşahede ve hatıralarınız hayli çoktur. 'Kıssadan hisse' misali günümüz araştırmacılarının ve ilim taliplerinin de hisselerine düşenleri alabilmeleri için, bizzat gördüğünüz ve etkilendiğiniz bazı müşahhas örnekleri dikkatlere sunarak bir değerlendirme lutfetseniz.

KOÇKUZU: Ben de sizin gibi, Muhammed Hamîdullah Bey'in davet ve tebliğ faaliyetlerinin semerelerini haber olarak okudum, birçok arkadaştan da duydum. Özellikle Paris'te kalan öğrencilerden. Fakat bunlar hakkında daha açık ve sayı veren, isim bildiren bilgiye sahip değilim. Aslında böyle bir bilgi

derlemek, üstadın da istemediği bir iş olur. Çünkü o Allah rızasını gözeterek orada görev yapmış, pek çok mümine, ilim mensubuna yardımcı olmuştur. Ecrini de Allah verecektir. Oradakilerin onunla ilgili olarak neler yaptıkları, açtığı çığırı nasıl sürdürdükleri, daha ne gibi ek hizmetlerle sadaka-i câriyesine katkılar sağladıkları doğrusu benim bilmediğim hususlardır.

Hoca bilinmeyen birkaç eseri gün yüzüne çıkardı. *Sahîfe-i Hemmâm İbn Münebbih* ve Ebü'l-Hasen el-Basrî el-Mu'tezilî'nin *Kitâbu'l-Mu'temed*'i gibi. Buradan öğreniyoruz ki İslâm'ın tanınması için, San'a'daki bir mescitte, bir köşeye atılmış yazmaları sabırla karıştırıp içinden mücevherden üstün değerde ilk musannefâtı bulmak elbette insanı farklı kılar. Bu bizlere de verilmiş bir görev olmasına rağmen, bizler elde olanları korumayı bile becerememekteyiz. Bir diğer özelliği, Müslümanlığı, fitrata uygun bir metotla, Enbiyâ aleyhimüsselâm'ın yaptıkları gibi, hayatın her yönünü sade bir biçimde muhataplarına arzetmeleri. Onun *İslâm'a Giriş* ve *İslâm Peygamberi* adlı eserlerini 1960'lı yıllarda ilk defa okuyan Türk okurları, aynı şeyi hissetmiş ve farklı kitaplarla karşılaştıklarını düşünmüşlerdi. Bir ilmihalin çok üstünde, farklı ama çok doyurucu, kısa bir tebliğ. *Peygamberimizin Savaşları* adlı eserde tutulan yol ki, eser ilk çıktığında aynı hayretle karşılandı. Çizimler, farklı bakışlar, tarihin üzerine yığıldığı teressübâtın (tortuların) altından, efendimizin bu yüce hizmetlerini tanıtmalar... Bizlere çok değişik geldi, çok sevdi, çok şaşırdık.

GÜLER: Bir sohbetinizde, "Biz de profesör, Muhammed Hamîdullah Bey de profesör. Ama o bizi on katlar!" şeklinde bir kıyaslama yapmıştınız.

KOÇKUZU: 'Hoca bizi on katlar' demişsem, şimdi af dileyerek 'yüz katlar' diyorum. Çünkü, çok bereketli hayat sürdürdüler. Allah ona pek çok mazhariyet lutfetti, inşallah ukbâda da öylece lutuflarla karşılandılar.

GÜLER: Muhammed Hamîdullah hakkında dünya müslümanlarının, umumî mânada besledikleri hüsn-i zan ve hüsn-i şehâdet yanında, ona yöneltilen bazı tenkitler var. Bu konuda da kısa bir değerlendirme lutfetseniz hocam.

KOÇKUZU: Ben bu tür tenkit ve kötülerle hiç mi hiç ilgilenmedim. 1959-1963 yıllarında İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nde salı ve cuma günleri verdikleri dersler, büyükçe salonlarda dinleyici bulurdu. Aslında bu derslerin kendilerine verildiği tarih bölümü öğrencileri çok az sayıda şubelerde ders yapardı. Meselâ Dr. Fuat Sezgin'i de o zamanlarda dinlerdi, 8-10 kişilik bir oda, sanki hususî bir kurs veya dershane gibi bir yer. Orada öğrencilerin dersi olurdu. Ama hocanın dersini bütün bir üniversite ve bir şehir dinlemek istediği için, büyükçe anfilerde bu ders yapılırdı. Bir tercüman aracılığıyla verilen dersler, muhalif sorularla da bazen süslenirdi. Bu soruları ve sorduranları bizler de öğrenci olarak yakından görürdük, tanırđık. Bunlar ciddiye alınmaya değmez; ilimle alâkasız, peşin hükümle sorulmuş, bilgi iste-

mekten çok hocayı mahcup etmeye yönelik sorular olurdu. Hoca onları ciddiye alır ve emek çekerek cevaplar lutfederlerdi. Hatta bizim ölçülerimize göre bunlara vakit bile ayrılmazdı. Ama onun sabrı, efendiliği, iyi niyeti, vukufu, soru sahiplerini üzmemesi, onlara aşırı lutfekâr davranması sonuçta bizleri utandırır ve üzerdi.

Sonradan bu tenkitler daha da kurumsallaştı ve düzene girdi. Belli oldu ki bazı gruplar kendilerine göre Hamîdullah Hoca'yı değerlendirmekte ve bu muhalefeti ortaya koymaktadır. Bunların ilmî bir değeri yoktur. Meselâ Mi'rac konusunda birtakım gürültüler koparılmıştır. Benim inancım odur ki hoca bu zâtların tamamından Mi'rac sahibine daha yakındır ve onun yüce huzurunda kulluğu ve ümmetliği tasdik görmüştür. Hocanın fikirleri beğenilmeyebilir. Zaten kendileri bunu normal karşılamaktadır. Bir kişi, bir konuya hocadan çok vakit ayırmış, yeni bilgiler ortaya koymuşsa, hoca onu dinler, doğru ve değerli ise tasvir ve teşekkür ederdi. Onun derslerinde şu hususu dinlemiştir:

"Bir konuyu önce öğrenmek, sonra yazmak ve imkân bulunca da neşretmek". Bu ölçüye göre, birçok konu vardır ki, onunla ilk defa ve çok az bir zaman diliminde tanışma olmuştur. Devamlı onun üzerinde yıllarını iyi niyetle ve ilmî gayretle harcayanların müktesebâtı ve vardıkları neticeler elbette daha güzel olabilir.

İşte bu sonuncusu bir başkasında da tecelli etse Muhammed Hamîdullah Bey'e göre bu da İslâm dîni için kârdır. Onun hedefi, birim vakitte, Batı insanına İslâm'ın tamamını daha iyi tanıtılabilmek. Yoksa o bazı kimselerin yaptığı gibi, didişme ve kendisini öne çıkarma durumlarında olamazdı.

GÜLER: Oldukça bereketli ve feyizli geçtiğine inandığım bu sohbeti nihayete erdirirken, duygu ve düşüncelerinizi özetle dile getirmenizi istirham ediyorum efendim.

KOÇKUZU: Son sözler olarak, uzatma pahasına da olsa şunları söyleyebilirim: İnsanların etkilendiği büyükler bulunur. Bunların sayıları kişiye göre değişir. Bu etkilenme, etki altında kalanın iradesi dışında cereyan eder. Gördüğünüz bir kişi siz istemeden tarafınızdan sevgiye gark olunur. Çünkü o zâtı Allah sizden önce sevmiştir, Melekler sevmiştir, gökte: "Allah falancıyı sevdi, sizler de onu seviniz" emri gereği göktekiler sevdikleri gibi, yerdekiler de sevmişlerdir. Dolayısıyla sevgi garizî/insiyâkî olarak sevenin ve etkilenenin elinde olmadan gerçekleşiveren bir haldir. Muhammed Hamîdullah Bey de bizlerde bu güzel tesiri bırakmıştır. Bana öyle geliyor ki vefat haberini aldığı anda, uzaklardan gidip, techiz ve tekfini yapan Prof. Dr. Yusuf Ziya Kavakçı da aynı sâiklerin en büyüğü ile hareket etmiştir. Bu sevgiler İslâm'a ve onun yüce peygamberine yöneliktir. Hamîdullah Bey bir aynadır. Dolayısıyla sevgi Allah'a râcidir. Bizler şefaate inanmaktayız. Herkesin dertli olduğu günde, kendisine şefaate izni verilenlerden birisi de Hamîdullah Bey olursa, derslerine devamını-

zı sebep/vesîle göstererek, şefaatinî inşallah talep edeceğiz. Defterime yazdığı duasında geçen "... Allah'ın sevdiği ve râzî olduğu amel..." talebiyle, kendisine rabbimizden rahmetler ve gufrânlar diliyoruz. Ruhü şâdolsun.

GÜLER: Kıymetli vakitlerinizi lutfederék Muhammed Hamîdullah gibi bir allâme hakkında orijinal bilgiler verdiniz hocam, çok teşekkür ediyoruz. Feyizyâb ve neşeyâb olduk hakikaten. Mart 2004 itibariyle emekli oldunuz. Zât-ı âlînizin Muhammed Hamîdullah üstadımız gibi hayırlı, bereketli ve uzun bir ömür yaşayarak, bugüne kadar olduğu gibi, bundan sonra da ilim ve irfan dünyasına ciddi katkılar sağlamanızı lutfetmesini Allah Teâlâ'dan niyaz ediyor, bu güzel sohbet için *Hadis Tetkikleri Dergisi* adına tekrar teşekkür ediyoruz.

KOÇKUZU: Ben de teşekkür ediyor, yayın hayatınızda başarılar diliyorum.